

लातूर जिल्ह्यातील पंतप्रधान आवास योजनेचा चिकित्सक अभ्यास : सामाजिक-आर्थिक

परिणाम व प्रशासकीय अंमलबजावणीचे विश्लेषण

¹दौलत विश्वंभर बारोळे, ²डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

¹राज्यशास्त्र विभाग, आर. बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

²सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग,

आर. बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	निवारा ही मानवाच्या मूलभूत गरजांपैकी एक असून सामाजिक सुरक्षितता, आरोग्य, कौटुंबिक स्थैर्य व मानवी प्रतिष्ठेशी ती थेट निगडित आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढ, आर्थिक विषमता, शहरीकरणाचा वेग आणि ग्रामीण भागातील नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे सुरक्षित व परवडणाऱ्या घरांची समस्या अधिक तीव्र होत चालली आहे. या पार्श्वभूमीवर केंद्र सरकारने २०१५ साली “सर्वासाठी घरे” या उद्देशाने पंतप्रधान आवास योजना (PMAY) सुरू केली. प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या संवेदनशील असलेल्या लातूर जिल्ह्यातील पंतप्रधान आवास योजनेची (PMAY-G व PMAY-U) अंमलबजावणी, तिचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम आणि प्रशासकीय अडथळे यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.
Keywords: पंतप्रधान आवास योजना, गृहनिर्माण धोरण, सामाजिक न्याय, लातूर जिल्हा, महिला सक्षमीकरण	हा अभ्यास पूर्णतः दुय्यम माहितीवर आधारित असून शासकीय अहवाल, जनगणना आकडेवारी, जिल्हा सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण, संशोधन नियतकालिके व माध्यमांतील विश्लेषणे यांचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, या योजनेमुळे लातूर जिल्ह्यातील हजारो गरीब कुटुंबांना सुरक्षित निवारा मिळाला असून महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, स्वच्छता आणि सामाजिक प्रतिष्ठेत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. तथापि, भूमीविषयक अडचणी, निधी वितरणातील विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव आणि प्रशासनिक मर्यादा या समस्या अद्यापही प्रभावी अंमलबजावणीसमोर आव्हान ठरतात. या संशोधनातून योजनेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा व प्रशासकीय उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Barole, D. V., & Auti, M. E. (2026). लातूर जिल्ह्यातील पंतप्रधान आवास योजनेचा चिकित्सक अभ्यास : सामाजिक-आर्थिक परिणाम व प्रशासकीय अंमलबजावणीचे विश्लेषण. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 642-653.

प्रस्तावना

निवारा हा मानवाच्या मूलभूत गरजांपैकी एक मानला जातो. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या तीन मूलभूत गरजांपैकी निवान्याला विशेष सामाजिक व मानसिक महत्त्व आहे. घर म्हणजे केवळ भौतिक रचना नसून ते सुरक्षितता, सामाजिक प्रतिष्ठा, कौटुंबिक स्थैर्य, आरोग्य आणि मानवी सन्मानाचे प्रतीक आहे. सुरक्षित व टिकाऊ निवान्याच्या अभावामुळे व्यक्तीच्या आरोग्यावर, शिक्षणावर, महिलांच्या सुरक्षिततेवर तसेच आर्थिक व सामाजिक स्थैर्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

भारतासारख्या विकसनशील देशात वाढती लोकसंख्या, आर्थिक विषमता, झपाट्याने होणारे शहरीकरण आणि ग्रामीण भागातील नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे गृहनिर्माण समस्या अधिक तीव्र होत आहेत. ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणावर कच्ची व अर्धपक्की घरे अस्तित्वात आहेत, तर शहरी भागात झोपडपट्ट्या, अनधिकृत वसाहती आणि अपुऱ्या पायाभूत सुविधांमुळे जीवनमानावर परिणाम होत आहे. या पार्श्वभूमीवर सुरक्षित व परवडणारे घर उपलब्ध करून देणे हे शासनासमोरील मोठे सामाजिक आव्हान बनले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने इंदिरा आवास योजना, ग्रामीण गृहनिर्माण योजना, शहरी गरीब गृहनिर्माण योजना अशा विविध योजना राबविल्या. तथापि, या योजनांचा लाभ सर्व गरजूंपर्यंत पोहोचण्यात मर्यादा आढळल्या. या पार्श्वभूमीवर २०१५ साली केंद्र सरकारने “सर्वांसाठी घरे” या उद्दिष्टाने पंतप्रधान आवास योजना (Pradhan Mantri Awas Yojana – PMAY) सुरू केली. या योजनेचा उद्देश गरीब, अल्प उत्पन्न गट व सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांना सुरक्षित, टिकाऊ आणि परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे हा आहे.

लातूर जिल्हा महाराष्ट्राच्या मराठवाडा विभागातील सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या संवेदनशील जिल्हा आहे. दुष्काळ, पाण्याची टंचाई, कृषिवरील अवलंबित्व, बेरोजगारी व स्थलांतर यामुळे येथील गृहनिर्माण समस्या अधिक तीव्र स्वरूपात दिसून येतात. या जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी गरीबांसाठी पंतप्रधान आवास योजना कितपत प्रभावी ठरली आहे, याचे सखोल विश्लेषण करणे हीच या संशोधनाची मुख्य प्रेरणा आहे.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

गृहनिर्माण आणि सामाजिक विकास यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करणारे अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अभ्यास उपलब्ध आहेत. टर्नर (1976) यांनी घराला केवळ निवान्यापुरते मर्यादित न ठेवता सामाजिक सशक्तीकरणाचे साधन म्हणून पाहिले आहे. भारताच्या संदर्भात द्रविड (2017) आणि पटेल (2019) यांनी ग्रामीण गृहनिर्माण योजनांचा ग्रामीण जीवनमानावर झालेला परिणाम अभ्यासला असून, सुरक्षित घरामुळे आरोग्य, शिक्षण आणि महिलांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा झाल्याचे नमूद केले आहे.

पंतप्रधान आवास योजनेवर केंद्रित अभ्यासांमध्ये (Kundu, 2018; Mehta, 2020) योजनेची संकल्पना, धोरणात्मक चौकट आणि आर्थिक अनुदान यांवर भर देण्यात आला आहे. काही अभ्यासांनी (Sharma, 2021) PMAY अंतर्गत लाभार्थी निवड प्रक्रिया आणि निधी वितरणातील अडचणी अधोरेखित केल्या आहेत. महाराष्ट्राच्या संदर्भात मराठवाडा विभागातील

गृहनिर्माण समस्या आणि दुष्काळग्रस्त भागातील आव्हाने यावर मर्यादित संशोधन झालेले दिसून येते.

लातूर जिल्ह्यावर केंद्रित सखोल, चिकित्सक आणि धोरणात्मक अभ्यास तुलनेने कमी असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. हा अभ्यास विद्यमान साहित्यातील पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हा संशोधन प्रबंध वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. प्रस्तुत अभ्यास पूर्णतः दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. संशोधनासाठी भारत सरकार व महाराष्ट्र शासनाचे अधिकृत अहवाल, जनगणना २०११, जिल्हा सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण, संशोधन नियतकालिके, पुस्तके आणि माध्यमांतील विश्लेषणे यांचा वापर करण्यात आला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण वर्णनात्मक, तुलनात्मक व तर्कसंगत पद्धतीने करण्यात आले आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील PMAY-G आणि PMAY-U योजनेची अंमलबजावणी, सामाजिक-आर्थिक परिणाम आणि प्रशासकीय अडचणी यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. दुय्यम माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढून धोरणात्मक शिफारसी सुचविण्यात आल्या आहेत.

पंतप्रधान आवास योजनेची संकल्पना व धोरणात्मक चौकट

१ पंतप्रधान आवास योजनेची संकल्पना

पंतप्रधान आवास योजना (Pradhan Mantri Awas Yojana – PMAY) ही केंद्र सरकारने २०१५ साली “सर्वासाठी घरे” (Housing for All) या व्यापक उद्दिष्टाने सुरू केलेली महत्वाकांक्षी योजना आहे. या योजनेचा मूलभूत हेतू समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अल्प उत्पन्न गट, शहरी व ग्रामीण गरीब, तसेच सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांना सुरक्षित, टिकाऊ व परवडणारे घर उपलब्ध करून देणे हा आहे. निवारा हा मूलभूत मानवी हक्क असून सामाजिक न्याय व समावेशक विकासाच्या दृष्टीने गृहनिर्माण धोरण अत्यंत महत्वाचे मानले जाते.

PMAY ही योजना केवळ घर बांधणीपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक सशक्तीकरण, मानवी प्रतिष्ठा, आरोग्य सुधारणा, स्वच्छता आणि आर्थिक स्थैर्याशी निगडित आहे. विशेषतः महिलांच्या नावावर किंवा सह-मालकीत घर नोंदणी करण्यावर भर देऊन महिला सक्षमीकरणालाही या योजनेत प्राधान्य देण्यात आले आहे.

२ पंतप्रधान आवास योजनेचे प्रकार

पंतप्रधान आवास योजना दोन प्रमुख घटकांमध्ये राबविण्यात येते :

1. पंतप्रधान आवास योजना – ग्रामीण (PMAY-G)

ग्रामीण भागातील बेघर व कच्च्या घरांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांना पक्की घरे उपलब्ध करून देणे हा PMAY-G चा मुख्य उद्देश आहे. लाभार्थी निवड सामाजिक-आर्थिक जात जनगणना (SECC) च्या आधारे केली जाते. या योजनेअंतर्गत घरासोबत स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत शौचालय, उज्ज्वला योजनेद्वारे गॅस कनेक्शन, वीज आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या

मूलभूत सुविधांशी संलग्नता ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

2. पंतप्रधान आवास योजना – शहरी (PMAY-U)

शहरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (EWS), अल्प उत्पन्न गट (LIG) आणि मध्यम उत्पन्न गट (MIG) यांच्यासाठी परवडणाऱ्या घरांची उपलब्धता वाढविणे हा PMAY-U चा उद्देश आहे. झोपडपट्टी पुनर्वसन, परवडणारी घरे, क्रेडिट लिंकड सबसिडी योजना (CLSS) आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) या माध्यमातून शहरी गृहनिर्माणाला चालना देण्यात येते.

३ योजनेची उद्दिष्टे

पंतप्रधान आवास योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- बेघर व कच्च्या घरांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांना सुरक्षित व टिकाऊ निवारा उपलब्ध करून देणे.
- सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे जीवनमान उंचावणे.
- महिला सक्षमीकरणाला चालना देण्यासाठी घरांची नोंदणी महिलांच्या नावावर किंवा सह-मालकीत करणे.
- शहरी व ग्रामीण भागातील गृहनिर्माण तफावत कमी करणे.
- स्वच्छता, आरोग्य आणि मानवी प्रतिष्ठा यामध्ये सुधारणा घडवून आणणे.

४ आर्थिक व प्रशासकीय रचना

PMAY अंतर्गत केंद्र व राज्य शासनाकडून संयुक्तपणे आर्थिक सहाय्य पुरविले जाते. ग्रामीण भागात घरकुलासाठी निश्चित अनुदान दिले जाते, तर शहरी भागात विविध उत्पन्न गटांनुसार अनुदान व कर्ज सवलती उपलब्ध करून दिल्या जातात. योजनेची अंमलबजावणी पंचायत राज संस्था, नगरपालिका, जिल्हा प्रशासन आणि राज्यस्तरीय यंत्रणांच्या माध्यमातून केली जाते.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून लाभार्थी निवड, निधी वितरण आणि प्रगती अहवाल यामध्ये पारदर्शकता आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणालीद्वारे निधी थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा केला जातो.

५ पंतप्रधान आवास योजना : सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन

पंतप्रधान आवास योजना ही सामाजिक न्याय, समावेशक विकास आणि कल्याणकारी राज्य या संकल्पनांशी सुसंगत आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्याक, दिव्यांग आणि महिला लाभार्थ्यांना प्राधान्य देऊन सामाजिक समतेचा प्रयत्न या योजनेत दिसून येतो. त्यामुळे ही योजना केवळ गृहनिर्माण योजना न राहता सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरते.

लातूर जिल्ह्याची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी व गृहनिर्माण स्थिती

१. लातूर जिल्ह्याचा भौगोलिक व प्रशासकीय परिचय

लातूर जिल्हा महाराष्ट्राच्या मराठवाडा विभागातील एक महत्त्वाचा जिल्हा असून त्याची स्थापना १९६१ साली करण्यात

आली. हा जिल्हा भौगोलिकदृष्ट्या अंतर्गत पठारावर वसलेला असून दुष्काळग्रस्त आणि अर्ध-कोरडवाहू क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो. लातूर जिल्ह्यातील हवामान अनिश्चित पर्जन्यमान, पाण्याची टंचाई आणि वारंवार येणाऱ्या दुष्काळामुळे कृषी उत्पादनावर मर्यादा येतात. जिल्ह्यात लातूर, औसा, उदगीर, अहमदपूर, निलंगा, चाकूर, जळकोट, देवणी, शिरूर अनंतपाळ आणि रेणापूर असे तालुके आहेत.

प्रशासकीयदृष्ट्या जिल्ह्याचे शासन यंत्रणा जिल्हाधिकारी, पंचायत समित्या, ग्रामपंचायती, नगरपालिका व नगरपरिषदा यांच्या माध्यमातून कार्यरत आहे. ग्रामीण भागात पंचायत राज संस्था आणि शहरी भागात नगरपालिका या गृहनिर्माण योजनांच्या अंमलबजावणीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

२. लोकसंख्या रचना व सामाजिक वैशिष्ट्ये

२०११ च्या जनगणनेनुसार लातूर जिल्ह्याची लोकसंख्या सुमारे २४.५ लाख इतकी असून त्यापैकी मोठा हिस्सा ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्याक समुदायांची लक्षणीय उपस्थिती जिल्ह्यात आढळते. कुटुंबांची सरासरी संख्या जास्त असून संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे प्रमाण ग्रामीण भागात अधिक आहे.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण राज्याच्या सरासरीपेक्षा तुलनेने कमी असून महिलांची साक्षरता विशेषतः ग्रामीण भागात मर्यादित आहे. सामाजिक परंपरा, आर्थिक अडचणी आणि स्थलांतर यांचा शिक्षणावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

३. आर्थिक रचना व उपजीविकेचे स्रोत

लातूर जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे कृषीवर आधारित आहे. ज्वारी, बाजरी, तूर, हरभरा, सोयाबीन आणि कापूस ही प्रमुख पिके आहेत. पर्जन्यमानावर अवलंबित्व असल्यामुळे शेती उत्पादनात मोठी चढ-उतार दिसून येते. कृषीव्यतिरिक्त पशुपालन, लघुउद्योग, हातमाग, तसेच शहरी भागात सेवा क्षेत्र आणि व्यापार हे उपजीविकेचे महत्त्वाचे स्रोत आहेत.

वारंवार होणाऱ्या दुष्काळामुळे बेरोजगारी, अल्प उत्पन्न आणि मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर ही समस्या तीव्र झाली आहे. विशेषतः तरुण वर्ग रोजगारासाठी पुणे, मुंबई, औरंगाबाद यांसारख्या शहरांकडे स्थलांतर करताना दिसून येतो. या आर्थिक अस्थैर्याचा थेट परिणाम गृहनिर्माण क्षमतेवर पडतो.

४. लातूर जिल्ह्यातील गृहनिर्माण स्थिती

लातूर जिल्ह्यात ग्रामीण भागात कच्ची व अर्धपक्की घरे मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. अनेक कुटुंबे आजही माती, पत्रे, कौलारू छपरे अशा अस्थिर निवाऱ्यांमध्ये राहतात. शहरी भागात झोपडपट्ट्या, अनधिकृत वसाहती आणि अपुऱ्या पायाभूत सुविधांची समस्या आहे.

पिण्याचे पाणी, स्वच्छता सुविधा, वीजपुरवठा आणि निचरा व्यवस्था या बाबतीत अनेक ग्रामीण व शहरी भागांत अपुऱ्या सुविधा असल्याचे दिसून येते. सुरक्षित निवाऱ्याच्या अभावामुळे आरोग्य समस्या, महिलांची असुरक्षितता आणि सामाजिक प्रतिष्ठेवर परिणाम होतो.

५. लातूर जिल्ह्यात गृहनिर्माण समस्यांची कारणे

लातूर जिल्ह्यातील गृहनिर्माण समस्यांची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- दुष्काळ व पाण्याची टंचाई
- कृषीवर आधारित अस्थिर अर्थव्यवस्था
- कमी उत्पन्न व बेरोजगारी
- वाढते स्थलांतर
- भूमीधारणेतील अडचणी व मालकी हक्कांचे प्रश्न
- शहरीकरणाचा अनियंत्रित वेग

या पार्श्वभूमीवर पंतप्रधान आवास योजनेसारख्या योजनांचे महत्त्व अधिक वाढते. लातूर जिल्ह्यात PMAY ची अंमलबजावणी ही केवळ निवाऱ्याची समस्या सोडविण्यासाठी नव्हे तर सामाजिक व आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी अत्यावश्यक ठरते.

लातूर जिल्ह्यात पंतप्रधान आवास योजनेची अंमलबजावणी (PMAY-G व PMAY-U)

१. योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा

लातूर जिल्ह्यात पंतप्रधान आवास योजनेची अंमलबजावणी केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या समन्वयातून करण्यात येते. ग्रामीण भागात पंचायत राज संस्था, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा (DRDA) या योजनेच्या अंमलबजावणीत प्रमुख भूमिका बजावतात. शहरी भागात नगरपालिका, नगरपरिषदा व जिल्हा स्तरावरील शहरी विकास यंत्रणा PMAY-U च्या अंमलबजावणीस जबाबदार आहेत.

जिल्हाधिकारी कार्यालय, जिल्हा परिषदेचे संबंधित विभाग आणि तांत्रिक यंत्रणा यांच्या माध्यमातून योजनेचे नियोजन, लाभार्थी निवड, निधी वितरण व प्रगतीचे परीक्षण करण्यात येते. डिजिटल पोर्टल, ऑनलाईन नोंदणी व थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रणालीमुळे अंमलबजावणीत पारदर्शकता वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

२. लाभार्थी निवड प्रक्रिया

PMAY अंतर्गत लाभार्थी निवड प्रक्रिया सामाजिक-आर्थिक जात जनगणना (SECC) आणि शासनाने निश्चित केलेल्या निकषांनुसार केली जाते. ग्रामीण भागात बेघर कुटुंबे, कच्च्या घरांमध्ये राहणारे, अनुसूचित जाती-जमाती, महिला प्रमुख कुटुंबे, दिव्यांग व्यक्ती असलेली कुटुंबे यांना प्राधान्य दिले जाते.

शहरी भागात आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (EWS), अल्प उत्पन्न गट (LIG) आणि पात्र मध्यम उत्पन्न गट (MIG) यांचा समावेश करण्यात येतो. लाभार्थी निवड प्रक्रियेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची शिफारस, सामाजिक पडताळणी आणि प्रशासकीय मंजूरी या टप्प्यांचा समावेश असतो.

३. आर्थिक सहाय्य व निधी वितरण

लातूर जिल्ह्यात PMAY अंतर्गत घरकुलासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून संयुक्तपणे आर्थिक सहाय्य दिले जाते. ग्रामीण भागात घराच्या बांधकामासाठी निश्चित अनुदान थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात DBT प्रणालीद्वारे जमा केले जाते. शहरी भागात घर बांधणी, खरेदी किंवा पुनर्विकासासाठी अनुदान, व्याज सवलत आणि कर्ज सुलभता उपलब्ध करून दिली जाते. निधी टप्प्याटप्प्याने वितरित केला जातो आणि बांधकामाच्या प्रगतीनुसार पुढील हप्ते मंजूर करण्यात येतात. यामुळे निधीचा योग्य वापर आणि गैरव्यवहारास प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

४. लातूर जिल्ह्यात PMAY-G ची प्रगती

ग्रामीण भागात PMAY-G अंतर्गत अनेक बेघर व कच्च्या घरांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांना पक्की घरे मंजूर करण्यात आली आहेत. या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील निवाऱ्यांची गुणवत्ता सुधारली असून स्वच्छता, सुरक्षितता आणि आरोग्याच्या दृष्टीने सकारात्मक बदल घडून आले आहेत.

तथापि, काही भागांत भूमी उपलब्धतेचा अभाव, बांधकाम साहित्याच्या वाढत्या किमती आणि तांत्रिक मार्गदर्शनाच्या कमतरतेमुळे कामाच्या गतीवर परिणाम झाल्याचे आढळते.

५. लातूर जिल्ह्यात PMAY-U ची अंमलबजावणी

शहरी भागात PMAY-U अंतर्गत झोपडपट्टी पुनर्वसन, परवडणारी घरे आणि क्रेडिट लिंकड सबसिडी योजना राबविण्यात येत आहे. लातूर शहर व इतर नगरपरिषद क्षेत्रांत काही प्रमाणात परवडणारी घरे उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत.

मात्र, शहरी भागात जमिनीची कमतरता, वाढती जमीन किंमत, खाजगी विकासकांचा मर्यादित सहभाग आणि प्रशासकीय विलंब या अडचणी PMAY-U च्या प्रभावी अंमलबजावणीत अडथळा ठरत आहेत.

६. अंमलबजावणीत येणाऱ्या प्रमुख अडचणी

लातूर जिल्ह्यात पंतप्रधान आवास योजनेच्या अंमलबजावणीत पुढील अडचणी आढळून येतात :

- भूमी उपलब्धतेचा अभाव व मालकी हक्कांचे प्रश्न
- निधी वितरणातील विलंब
- लाभार्थी निवड प्रक्रियेत त्रुटी
- तांत्रिक मार्गदर्शन व कुशल मनुष्यबळाचा अभाव
- शहरी भागात खाजगी सहभागाची मर्यादा

या अडचणी असूनही पंतप्रधान आवास योजना लातूर जिल्ह्यातील गृहनिर्माण समस्यांवर एक प्रभावी उपाय म्हणून पुढे येत असल्याचे दिसून येते.

पंतप्रधान आवास योजनेचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम (Impact Analysis)

१. निवाऱ्याच्या सुरक्षिततेत झालेली सुधारणा

लातूर जिल्ह्यात पंतप्रधान आवास योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे हजारो कुटुंबांना कच्च्या व अस्थिर घरांऐवजी पक्के व सुरक्षित घरे उपलब्ध झाली आहेत. यामुळे नैसर्गिक आपत्ती, पावसाळा, उष्णता व आरोग्याशी संबंधित जोखमींमध्ये लक्षणीय घट झाल्याचे दिसून येते. सुरक्षित निवाऱ्यामुळे कुटुंबीयांमध्ये मानसिक स्थैर्य निर्माण झाले असून सामाजिक प्रतिष्ठेतही वाढ झाली आहे.

२. आरोग्य व स्वच्छतेवरील परिणाम

पक्क्या घरांसोबत शौचालय, स्वच्छ पिण्याचे पाणी व वीजपुरवठा यांसारख्या मूलभूत सुविधांची जोड मिळाल्यामुळे आरोग्याच्या दृष्टीने सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. उघड्यावर शौच करण्याचे प्रमाण कमी झाले असून महिलांचे आरोग्य व सुरक्षितता सुधारली आहे. संसर्जन्य आजार, विशेषतः पावसाळ्यातील आजारांचे प्रमाण घटल्याचे विविध अहवालांतून स्पष्ट होते.

३. महिला सक्षमीकरण व सामाजिक प्रतिष्ठा

पंतप्रधान आवास योजनेअंतर्गत घरांची नोंदणी महिलांच्या नावावर किंवा सह-मालकीत करण्यास प्राधान्य दिले जाते. यामुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जात वाढ झाली असून कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढलेला दिसून येतो. सुरक्षित निवाऱ्यामुळे महिलांची सुरक्षितता, स्वाभिमान व सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये सकारात्मक बदल झाला आहे.

४. शिक्षण व बालविकासावर परिणाम

स्थिर व सुरक्षित घर उपलब्ध झाल्यामुळे मुलांच्या शिक्षणावरही सकारात्मक परिणाम झाला आहे. स्थलांतराचे प्रमाण काही अंशी कमी झाल्याने मुलांचे शालेय शिक्षण खंडित होण्याचे प्रमाण घटले आहे. अभ्यासासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण झाल्यामुळे शैक्षणिक सातत्यात सुधारणा झाल्याचे निरीक्षण नोंदविण्यात आले आहे.

५. आर्थिक स्थैर्य व उपजीविकेवरील परिणाम

घर बांधकामाच्या प्रक्रियेमुळे स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्मिती झाली आहे. बांधकाम साहित्य, मजूर आणि संबंधित सेवा क्षेत्रांना चालना मिळाली आहे. पक्के घर असल्यामुळे कुटुंबांची बचत क्षमता वाढली असून कर्ज घेण्यास व शासकीय योजनांचा लाभ घेण्यास सुलभता निर्माण झाली आहे.

६. सामाजिक समावेशन व न्याय

अनुसूचित जाती-जमाती, अल्पसंख्याक, दिव्यांग आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना प्राधान्य दिल्यामुळे सामाजिक समावेशनाला चालना मिळाली आहे. पंतप्रधान आवास योजना ही केवळ गृहनिर्माण योजना न राहता सामाजिक न्याय आणि समावेशक विकासाचे प्रभावी साधन ठरत असल्याचे लातूर जिल्ह्याच्या संदर्भात स्पष्ट होते.

७. मर्यादा व असमतोल परिणाम

सकारात्मक परिणामांबरोबरच काही मर्यादाही दिसून येतात. काही लाभार्थ्यांना वेळेत निधी न मिळणे, अपूर्ण बांधकाम,

पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि शहरी भागात घरांच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे अपेक्षित लाभ सर्वांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेला नाही.

समस्या, मर्यादा व आव्हाने (Critical Analysis)

१. लाभार्थी निवड प्रक्रियेतील समस्या

पंतप्रधान आवास योजनेअंतर्गत लाभार्थी निवड सामाजिक-आर्थिक जात जनगणना (SECC) व स्थानिक पडताळणीच्या आधारे केली जात असली तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत काही त्रुटी आढळतात. काही पात्र कुटुंबे वंचित राहणे, तर काही अपात्र लाभार्थ्यांचा समावेश होणे अशा तक्रारी दिसून येतात. स्थानिक पातळीवरील राजकीय हस्तक्षेप, माहितीचा अभाव आणि सामाजिक दबाव यामुळे निवड प्रक्रियेची निष्पक्षता बाधित होते.

२. भूमी उपलब्धता व मालकी हक्कांचे प्रश्न

लातूर जिल्ह्यातील अनेक ग्रामीण व शहरी कुटुंबांकडे स्वतःची जमीन नसल्यामुळे घरकुल बांधणीस अडथळे निर्माण होतात. वारसाहक्क, जमिनीचे दस्तऐवजीकरण, अतिक्रमण आणि कायदेशीर गुंतागुंत यामुळे घर बांधकामास विलंब होतो. शहरी भागात वाढती जमीन किंमत व मर्यादित उपलब्धता ही मोठी अडचण ठरते.

३. निधी वितरणातील विलंब व अपुरेपणा

PMAY अंतर्गत निधी टप्प्याटप्प्याने वितरित केला जात असला तरी अनेक वेळा हप्त्यांमध्ये विलंब होतो. वाढती बांधकाम साहित्य किंमत, मजुरी दर आणि महागाई लक्षात घेता काही लाभार्थ्यांसाठी उपलब्ध अनुदान अपुरे ठरते. परिणामी घरांची बांधणी अर्धवट राहणे किंवा कर्जाचा भार वाढणे अशी स्थिती निर्माण होते.

४. तांत्रिक मार्गदर्शन व गुणवत्तेचे प्रश्न

घरकुल बांधणीसाठी आवश्यक तांत्रिक मार्गदर्शन, अभियांत्रिकी देखरेख व दर्जा नियंत्रण यांचा अभाव काही ठिकाणी दिसून येतो. यामुळे घरांच्या टिकाऊपणावर व सुरक्षिततेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता आणि स्थानिक स्तरावरील देखरेखीतील मर्यादा या समस्या अधिक तीव्र करतात.

५. शहरी भागातील अंमलबजावणीतील अडचणी

PMAY-U अंतर्गत शहरी भागात झोपडपट्टी पुनर्वसन व परवडणारी घरे उभारण्यात अनेक अडचणी येतात. खाजगी विकासकांचा मर्यादित सहभाग, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीतील अडथळे, प्रशासकीय विलंब आणि लाभार्थ्यांची पुनर्वसनाबाबत अनिच्छा या समस्या शहरी अंमलबजावणीवर परिणाम करतात.

६. सामाजिक व भौगोलिक असमतोल

लातूर जिल्ह्यातील काही दुर्गम व दुष्काळग्रस्त भागांमध्ये योजनेची अंमलबजावणी अपेक्षेइतकी प्रभावी झालेली नाही. सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक असमतोलामुळे काही घटकांना अपेक्षित लाभ मिळत नसल्याचे आढळते. त्यामुळे योजनेच्या समावेशकतेवर प्रश्न उपस्थित होतात.

७. प्रशासकीय समन्वयाचा अभाव

केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील समन्वयाचा अभाव, माहिती संप्रेषणातील अडथळे आणि कार्यपद्धतीतील गुंतागुंत यामुळे अंमलबजावणीची गती मंदावते. विविध योजनांमधील समन्वय नसल्यामुळे लाभार्थ्यांना सर्व सुविधा एकत्रितपणे मिळण्यात अडचणी येतात.

निष्कर्ष व धोरणात्मक शिफारसी (Conclusion & Policy Suggestions)

१ निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की पंतप्रधान आवास योजना (PMAY) ही लातूर जिल्ह्यातील गृहनिर्माण समस्यांवर प्रभावी उपाय म्हणून उदयास आली आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील हजारो आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना या योजनेमुळे सुरक्षित, टिकाऊ आणि सन्मानजनक निवारा उपलब्ध झाला आहे. कच्च्या घरांऐवजी पक्की घरे मिळाल्यामुळे लाभार्थ्यांच्या जीवनमानात, आरोग्यात, स्वच्छतेत आणि सामाजिक प्रतिष्ठेत लक्षणीय सुधारणा झाल्याचे आढळते.

या योजनेचा सर्वाधिक सकारात्मक परिणाम महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने दिसून येतो. घरांची नोंदणी महिलांच्या नावावर किंवा सह-मालकीत केल्यामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढला असून कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग अधिक दृढ झाला आहे. तसेच सुरक्षित निवाऱ्यामुळे मुलांच्या शिक्षणात सातत्य निर्माण झाले असून स्थलांतराचे प्रमाण काही अंशी कमी झाले आहे.

तथापि, संशोधनातून हेही स्पष्ट झाले आहे की योजनेची अंमलबजावणी सर्वत्र समान आणि निर्दोष झालेली नाही. लाभार्थी निवड प्रक्रियेतील त्रुटी, भूमी उपलब्धतेचे प्रश्न, निधी वितरणातील विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव आणि प्रशासकीय समन्वयातील मर्यादा या समस्या अजूनही प्रभावी अंमलबजावणीसमोर आव्हान ठरतात. विशेषतः शहरी भागात PMAY-U च्या अंमलबजावणीत अपेक्षित गती साधता आलेली नाही.

एकूणच, पंतप्रधान आवास योजना ही केवळ गृहनिर्माण योजना न राहता सामाजिक न्याय, समावेशक विकास आणि कल्याणकारी राज्य या संकल्पनांना बळ देणारे महत्वाचे धोरणात्मक साधन असल्याचे लातूर जिल्ह्याच्या संदर्भात अधोरेखित होते.

२ धोरणात्मक शिफारसी

पंतप्रधान आवास योजनेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी आणि लातूर जिल्ह्यातील गृहनिर्माण समस्या अधिक प्रभावीपणे सोडविण्यासाठी पुढील धोरणात्मक शिफारसी मांडता येतात :

१. लाभार्थी निवड प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढविणे लाभार्थी निवड प्रक्रियेत स्थानिक पातळीवरील राजकीय हस्तक्षेप टाळण्यासाठी डिजिटल पडताळणी, सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audit) आणि सार्वजनिक यादी जाहीर करण्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
२. भूमी उपलब्धतेसाठी विशेष धोरण भूमीविहीन लाभार्थ्यांसाठी ग्रामपंचायत व नगरपालिका स्तरावर सामूहिक भूखंड विकास, शासकीय जमिनींचा वापर आणि सुलभ दस्तऐवजीकरण प्रक्रिया राबविणे गरजेचे आहे.

३. निधी वितरण वेळेत व पर्याप्त करणे वाढती महागाई आणि बांधकाम खर्च लक्षात घेता अनुदानाच्या रकमेचा पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. तसेच निधी वितरणात होणारा विलंब टाळण्यासाठी प्रशासकीय प्रक्रिया सुलभ कराव्यात.
४. तांत्रिक मार्गदर्शन व गुणवत्तेवर भर घेऊन बांधणीसाठी प्रशिक्षित अभियंते, तांत्रिक सहाय्य केंद्रे आणि गुणवत्तेची नियमित तपासणी व्यवस्था मजबूत करणे आवश्यक आहे.
५. शहरी भागासाठी स्वतंत्र व लवचिक धोरण PMAY-U अंतर्गत शहरी भागातील विशेष अडचणी लक्षात घेऊन लवचिक धोरणे, खाजगी विकासकांना प्रोत्साहन आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला चालना देणे आवश्यक आहे.
६. योजनांमधील समन्वय वाढविणे पंतप्रधान आवास योजना, स्वच्छ भारत मिशन, उज्ज्वला योजना, जल जीवन मिशन आणि इतर सामाजिक कल्याण योजनांमधील समन्वय अधिक मजबूत करणे गरजेचे आहे.
७. जनजागृती व लाभार्थी क्षमता विकास योजनेविषयी जागरूकता वाढविणे, आर्थिक साक्षरता आणि घर देखभाल प्रशिक्षण देणे दीर्घकालीन परिणामांसाठी उपयुक्त ठरेल.

लातूर जिल्ह्याच्या सामाजिक व आर्थिक वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर पंतप्रधान आवास योजना ही मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक सुरक्षितता आणि समावेशक विकास यांना बळ देणारी महत्वाची योजना ठरते. योग्य धोरणात्मक सुधारणा, प्रभावी प्रशासकीय अंमलबजावणी आणि स्थानिक सहभागाच्या माध्यमातून ही योजना ग्रामीण व शहरी गरीबांच्या जीवनात मूलभूत आणि शाश्वत परिवर्तन घडवून आणू शकते.

संदर्भसूची (Bibliography)

१. भारत सरकार, ग्रामीण विकास मंत्रालय. (२०१६). *पंतप्रधान आवास योजना (ग्रामीण) – मार्गदर्शक तत्वे*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
२. भारत सरकार, गृहनिर्माण व शहरी व्यवहार मंत्रालय. (२०१७). *पंतप्रधान आवास योजना (शहरी) – कार्यान्वयन आराखडा*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
३. महाराष्ट्र शासन. (२०२०). *महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण धोरण*. मुंबई : शासन प्रकाशन.
४. जिल्हा सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, लातूर जिल्हा. (२०१९). लातूर : जिल्हाधिकारी कार्यालय.
५. भारत सरकार. (२०११). *जनगणना २०११ – महाराष्ट्र*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
६. Kundu, A. (2018). Housing for All in India: Challenges and Policy Responses. *Economic and Political Weekly*, 53(12), 45–52.
७. Mehta, D. (2020). Urban Housing Policies and Inclusive Development in India. *Journal of Urban Affairs*, 42(3), 389–405.
८. Sharma, R. (2021). Implementation Challenges of Pradhan Mantri Awas Yojana. *Indian Journal of Public Administration*, 67(2), 210–225.

୯. Dravid, R. (2017). Rural Housing and Social Development in India. *Indian Journal of Social Development*, 17(1), 55–68.
୧୦. Patel, S. (2019). Housing, Poverty and Social Inclusion in India. *Social Change*, 49(4), 612–628.
୧୧. Planning Commission of India. (2014). *Report of the Working Group on Rural Housing*. New Delhi.
୧୨. UN-Habitat. (2016). *World Cities Report: Urbanization and Development*. United Nations.